

Қарз беришда қайтариш муддатини белгилашнинг шаръий ҳукми

05:00 / 19.01.2017 4724

Кириш

Инсон ҳаётида қарз олди-бердиси энг аҳамиятли масалалардан бири ҳисобланади. Ҳар қандай инсон ҳаётда яшар экан, қарз олди-бердисини бошидан кечирмай иложи йўқ. Ана шу ижтимоий муомала ислом динида ҳам ўзининг шаръий ҳукмлари, фатволари билан муҳим аҳамият касб қилган. Чунки, айнан мана шу қарз-олди бердиси тўғри шакллантирилмас экан, шариатда мутлақ ҳаром деб эълон қилинган рибо – судхўрлик балосига мубтало бўлиб қолиш ёки энг савобли амаллардан бири ҳисобланган садақадан қўра неча баробар ортиқроқ ажрга эга бўлиш ҳеч гап эмас. Бинобарин, ушбу муомаланинг шаръий ҳукмини тўлиқ ва мукаммал, муфассал равишда билиб олиш – қарз олди-бердиси илмини билиш ҳар бир мусулмон инсонга фарз бўлади, десак хато бўлмас.

Арзимаган миқдорда қарз олди-бердиси амалга оширилганда, икки томоннинг ҳам муддатни ҳисобга олмаслиги мумкин. Аммо, катта миқдордаги қарзлар битимида қарзни қайтариш муддатини ҳам алоҳида қайд қилиб қўйишга эҳтиёж борлиги ҳеч кимга сир эмас. Бугунги кунда қарз олди-бердисида муддат белгилаш шу даражада оммалашиб кетганки, қарз битимида қайтариш муддати аниқ кўрсатилмаса, ҳеч ким бирорга қарз бермайдиган ҳолат юзага келган. Зотан, кимдан қарз сўралса, унинг биринчи бўлиб берадиган саволи: "Қачон қайтарасиз?!", деган савол бўлиши табиий.

Лекин, ҳалқ орасида "Қарз беришда қайтариш муддатини белгилаш – молни ўз мислига, яъни, ўз жинсидан бўлган худди шундай молга насия йўли билан сотишдир. Бу эса, судхўрликка киради. Хуллас, қарз беришда қайтариш вақтини тайинлаш, муҳлатини белгилаш рибо – судхўрликдир!", деган гаплар ҳам пайдо бўлиб қоляпти.

Юқоридагига ўхшаш гапларни ҳисобга оладиган бўлсак, "қарз олди-бердиси" амалиёти ижтимоий муомаладан буткул чиқиб кетишига сабаб бўлади. Ахир, савоб умидида бирорга қарз бериб, фоизли савдога тушиб

қолиши, алалоқибат гунохкор бўлиб қолишнинг кимга кераги бор?!

Демак, ҳар бир қарз берувчи ва қарз олувчи кимса қарз олди-бердиси муомаласида олинган қарзни қайтариб бериш мухлатини белгилаш, берилган қарзга қайтариб олиш муддатини таъйинлашнинг шаръий ҳукмини билиши ҳам керак бўлади. Ушбу мақолада мазкур масалани атрофлича ўрганиш мақсадида ҳанафийлик фикхининг энг эътиборли манбаларига мурожаат қилиб кўрамиз.

"Қарз" ва "Дайн" атамалари фарқи

Аввало, "қарз" билан "дайн"ни бир-биридан ажратиб олиш лозим. Фикҳий истилоҳда уларнинг фарқи бор.

Одамлар одатда қарз билан дайнни ажратмайдилар, балки, ҳаммасини "қарз" деб аташга одатланганлар. Муомала жараёнида бу иккисининг фарқи бўлмаса-да, аммо, аслида уларнинг орасида фарқ мавжуд. Инсон зиммасидаги ҳамма қарзни "дайн" дейиш мумкин. Аммо, ҳамма дайнни "қарз" деб аталмайди. Демак, "дайн" атамаси маъно англашиб жиҳатидан "қарз" атамасига нисбатан умумийроқдир. Бўйнида "дайн"и бор одамни шариат китобларида "мадиун" деб аталади. Ҳанафийлар фикҳи истилоҳига бағишлиланган машҳур "ал-Муғриб" асарида "дайн" сўзи ўзагидан олинган "истаданту" (تندتسا) феълини "истақразту" (تضرقتسا), "дайянтуху" (دیانته)ни эса "ақразтуху" (تضرقبا) маъносида қўлланишини айтилган (Абу-л-Фатҳ Носириддин ал-Мутарризий. Ал-Муғриб фий тартиб ал-Мўъриб. – Ҳалаб, 1979. 1-жилд. – Б. 301). Демак, "ал-Муғриб"дан "дайн" атамаси луғатда "қарз" маъносида ишлатилиши мумкинлигини билиб оламиз. Аммо, унда "қарз" атамасига изоҳ берилар экан, инсон ўз молидан нақд – муайян нарсани сўраганга бериши "қарз" экани, у инсоннинг бўйнига лозим бўладиган "дайн"дан фарқ қилиши таъкидланган (Абу-л-Фатҳ Носириддин ал-Мутарризий. Ал-Муғриб фий тартиб ал-Мўъриб. – Ҳалаб, 1979. 2-жилд. – Б. 169).

"Дайн" деб инсон қай йўл билан бўлса-да, бўйнига илиб олган, тўлаши лозим бўлган нарсаларга айтилади. Оддий мисол: насияга мол сотиб олдингиз, шу савдода бўйнингизга илинган пул "дайн", дейилади.

Биронинг уйини ижарага олдингиз, аммо, ижара пулини вақтида тўламадингиз, бўйнингиздаги бу пулни шариатда "дайн", дейилади. Биронинг молини ҳалок қилдингиз, уни тўлаш бўйнингизга тушди, демак, бу ҳам "дайн"дир. Уйланиб, аёлингизга бериш керак бўлган маҳрни насия қилдингиз, буни ҳам "дайн", дейдилар. Бирордан қарзга пул олдингиз, буни ҳам "дайн", дейилади.

"Дайн"да маълум муддат таъйин қилишлик лозимдир. Чунки, номаълум муддат икки томонни жанжалга олиб бориши табиий ҳол. Насия муомалотларда жанжалнинг олдини олиш учун икки томон келишган ҳолда муайян аниқ муддатга келишиб оладилар.

Мол эгаси, яъни, ҳақдор "дайн"ни дайндордан келишилган муддатга қадар талаб қила олмайди. Муддатдан олдин пулни талаб қилиб олиши, битимни бузиш, ваъдада турмаслик ҳисобланади. Агар у муддатдан олдин "дайн"ни талаб қилса, дайндор муддатга қадар бермасликка шаръан ҳақли ҳисобланади. Ҳақдор дайндорнинг молиявий ҳолини ҳисобга олиб иш қилиши савобли амалдир. Дайндор бўйнидаги "дайн"ини вақтида тўлай олмасдан яна бироз муҳлат сўраса, муҳлат беришлик керак. Жаноби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат қилганлар: "Фақир қарздорга қарзини тўлаши учун қулайлик кўрсатган кишига ҳар куни шу қарз миқдорича садақа савоби ёзилади" (Имом Аҳмад ривояти). Ўз навбатида дайндорнинг ҳам инсоғизлик қилиши, қарзини тўлаш йўлида ҳаракат қилмай бепарво юриши катта гуноҳдир. Бу ҳақида насиҳатгўй Пайғамбаримиз алайҳиссалом қуйидагича марҳамат қилганлар: "Ҳар қандай киши имкони бўлгани ҳолда қарзни тўламай кечиктирса, (қарзини тўлагунгача) ҳар куни амал дафтарига зулм қилганнинг гуноҳи ёзилади" (Табароний ривояти).

"Қарз" деб, муҳтоҷ киши бошқа бирордан, кейинроқ мисли, яъни ўхашини қайтараман, деган ваъда билан сўраб олган нарсага айтилади. Шариати исломия қарз олди-бердисини ҳам бир қанча шартлар билан тартибга солган:

1- Қарз, қарз берувчи тарафдан яхшилик, табарруъ, фазл ва эҳсон деб баҳоланади. Шундай экан, қарз берувчи аҳли табарруъ бўлиши шарт. Яъни, қўлида мол-мулки бор одам ўз мулкини бирорга беришига ҳақли бўла оладиган ёшда, ақл-ҳуши жойида, озод инсон бўлмоғи керак. Демак, ёш бола, васий, мукотаб каби қулларнинг қарз беришга ҳақлари йўқ. Чунки, улар ўзларидаги молни тасарруф қилиши, сотиши, ижарага бериши мумкин бўлмаганидек, ўз ихтиёрлари или табарруъ қилиб,

бировга яхшилик қилишга рухсат берилмайди.

2- Қабз, яъни, қарз сўровчига қарз берилса, уни айни дамда қабул қилиб олиши шарт. Агар ўша вақтда олмаса қарз битими ҳисобга ўтмайди.

3- Қарз фақат мисли, яъни, ўхشاши бор нарсалардагина дуруст бўлади. Олтин-кумуш тангалар, қоғоз пуллар, тарозу ва идишда ўлчанадиган нарсалар каби. Аммо, мисли йўқ нарсаларни қарзга олиш ва бериш дуруст эмас. Масалан, ҳайвонларни қарзга берилмайди, чунки, унинг худди ўзи каби мислинини топиб қайтариш маҳол. Шунингдек, ҳайвонларнинг аниқ баҳоси ҳам йўқ, чунки, уни ҳар ким ҳар хил баҳолайди. Шундай экан, қийматини ҳам қайтариш маҳол.

4- Қарз берувчи қарз беришда бирор манфаатни – фойдани шарт қилиши мумкин эмас. Фақиҳлар: "Ҳар бир қарз қарз берувчига манфаат келтирса, бас, у ҳаромдир", деганлар. Бу ҳақида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ҳам алоҳида ҳадиси шарифлари мавжуд.

Фиқҳий манбаларда манфаатларни қуидагича санаб ўтилган:

а) Қарз берувчи бераётган нарсасини кўпроқ қилиб қайтаришини шарт қилиши ҳаром. Масалан: 10 динорни 12 динор қилиб қайтариш. Ортиқча икки динор қарз рибоси бўлади.

б) Қарз берувчи бараётган нарсасини яхшироқ-сифатлироқ қилиб қайтаришни шарт қилиши ҳаром. Масалан: паст навли маҳсулотни қарз бериб, олий нав қайтаришни шарт қилиш ҳаром. Молнинг олий навга ўзгариши қарз рибоси бўлади.

в) Қарз беришда бирон-бир ҳизматни шарт қилиш ҳаром. Масалан: фалон ишимни бепул қилиб берасиз ёки фалон молимни сотиб оласиз ва ҳоказо. Текинга қилдирилган меҳнат манфаати ёки мажбуран амалган оширилган савдо фойдаси қарз рибоси бўлади.

г) Қарз берувчи бераётган қарзни маълум бир маконда қайтаришни шарт қилиши ҳаром. Масалан: Россияда қарз бериб туриб, Ўзбекистонда қайтарасиз, деб шарт қўйиши ҳаром. Йўлдаги молга бўлган хавф-хатардан қутулиб қолиш манфаати қарз берувчига қарз рибоси бўлади.

Фиқҳий китобларда қарз рибосига киравчи манфаатлар баёнида юқорида санаб ўтилган манфаатларнинг рибо экани таъкидланган.

Шунингдек, уларнинг тўрт мазҳаблараро би-л-иттифоқ ҳаром экани айтилган.

Шундай бўлсада, қарз олди-бердисида манфаат шарт қилинмасдан, кейинчалик қарз оловчи ўз ихтиёри билан ортиқча мол қўшиб қайтарса, бунинг қарз берувчига зиёни йўқ, рибо ҳам, гуноҳ ҳам эмас, мубоҳ дейилган.

Қарзда муҳлат белгилаш-белгиламаслик ҳукми

Ислом фиқхини ўрганиш шуни кўрсатадики, қарз бераётган вақтда ёки бергандан сўнг олинган қарзни берувчига қайтариб бериш вақтини аниқ белгилаш, муддат ва муҳлат беришнинг ҳукми борасида фақихлар асосан иккита мазҳабга ажralғанлар (ал-Мавсуат ал-фиқҳийя. – Кувайт: Визорат ал-Авқоф ва-ш-Шуъун ал-исломия, 1995. 33-жилд. – Б. 128-130):

- 1) Жумҳур фақихлар жамоаси. Ҳанафийлар, шофиъийлар ва ҳанбалийлар, шунингдек, Имом ал-Авзоъий (р.ҳ.) ва Ибн ал-Мунзир (р.ҳ.) каби олимлар фикрича, қарзда муҳлат тайинланмайди. Агар муддат белгиланса ҳам ўша муддат лозим бўлиб қолмайди. Қарз берувчи белгиланган ўша муддатдан олдин қарзини сўрай олади, ўша муддат келмасдан олдин қарз оловчи сўралган вақтнинг ўзидаёқ олган қарзини беришга мажбур. Бироқ, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (р.ҳ.) ва Имом аш-Шофиъий (р.ҳ.) муҳлат белгиланса, қарз оловчи ўша муддатга амал қилиши яхши бўлади, деганлар. Чунки, аҳдга вафо қилиш мўъминлик белгиси эканига шубҳа йўқ. Агар қарзда муҳлат белгилаш жоиз бўлмасада, муддат белгиланадиган бўлса, ҳанафийлар ва ҳанбалийлар наздида қарз саҳиҳ, муддат шарти ботил ҳисобланади. Шофиъийлар фикрича, агар муҳлат белгиланганда қарз берувчига бошқа фойда келтирмайдиган бўлса, қарз саҳиҳ бўлади. Айтилган муддатга амал қилганлари мақбул.
- 2) Моликийларнинг ҳаммаси ҳамда Лайс ибн Саъд (р.ҳ.), Ибн Ҳазм (р.ҳ.), Ибн Таймия (р.ҳ.) ва Ибн Қаййим (р.ҳ.) каби фақихлар фикрича, қарзда муҳлат белгилаш саҳиҳдир. Улар фикрича, агар қарзда муддат белгиланса, ўша муддатга амал қилиш лозим бўлади. Муайян муддат келмагунча, қарз берувчи қарзини сўрай олмайди.

Айрим кимсалар Қуръони каримдаги эң узун оят - "Бақара сураси"нинг 282-ояти - "Мудойана ояти"даги қуидаги хитобга кўра қарз олди-бердисида муҳлат бўлиши керак, деб ўйладилар:

وَأَرِيْجَ لَكَ وَأَرِيْجَ صُّوْبُتْكَتْ نَمْوَمْسَتْ أَلْوَ

"Кичик бўлса ҳам, катта бўлса ҳам, муддатигача ёзишингизни малол олманг!" (Бақара, 282).

Билмоқ лозимки, бу оятда "дайн" ҳақида гап кетган бўлиб, олдинги ва кейинги даврнинг барча фақиҳлари "дайн"да муҳлат белгиланиши кераклигини бир овоздан айтиб келганлар. "Қарз"га муҳлат белгилаш ҳақида эса икки фикрга келганлар. Айтиб ўтилганидек, мазкур оятда зикр қилинган "дайн" таркибиға қарз ҳам киришини эътиборга олиб, моликийлар қарзда ҳам муҳлат белгилашни мустаҳаб санаганлар. Мазкур ояти каримдаги амр мустаҳабликка далолат қилишини барча муфассирлар таъкидлаб келганларини ҳам айтиб ўтиш ўринли.

Қарзда муддат белгиламаслик масаласи

Қарз олди-бердисида қарзни қайтариб бериш муддатини тайинламаслик керак, муҳлат белгилаш дуруст эмас, ундан қилиш судхўрликка киради, деганга ўхшаш гапни гапирғанларнинг ҳам суюнган далиллари бор. Жумладан, улар ушбу гапларига далил сифатида фикҳий матн китобларидаги қуидаги иборани келтиришлари мумкин:

- 1) "Мухтасар ал-Виқоя"да қуидаги матн мавжуд:

صَرْقَلَا إِلَى نِيْدَلْكَ لِيْجَأْتَ حَصْ وَ

"Ҳар бир "дайн"га муҳлат белгилаш дуруст, қарз бундан мустаснодир" (Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шариъа ал-Бухорий. Мухтасар ал-Виқоя. – Қозон, 1911. – Б. 97).

- 2) "Канз ад-дақоиқ"да қуидаги матн мавжуд:

صَرْقَلَا رِيْغَ نِيْدَلْكَ لِيْجَأْتَ ... حَصْ وَ

"Қарздан бошқа ҳар бир "дайн"га мұхлат белгилаш дуруст!" (Абу-л-Баракот ан-Насафий. Қанз ад-дақоиқ. – Бүмбай: Фатх ал-карим, 1305. – Б. 224).

3) "Мұхтасар ал-Қудурий"да юқоридаги фиқхий матнларда көлтирилған ибора анча тушунарлироқ:

حصي ال هليجأت ناف ضرقلـا الـا الـجـؤـم رـاص هـبـحـاص هـلـجـأ اـذـا لـاحـ نـيـدـ لـكـ وـ

"Сүралганды берилиши керак бўлган ҳар бир "дайн" агар унга эгаси мұхлат белгиласа, мұхлат берилган "дайн"га айланади. Қарз эса бундан мустасно. Чунки, унга мұхлат белгилаш саҳих бўлмайди" (Абу-л-Ҳасан Аҳмад ал-Қудурий. Мұхтасар ал-Қудурий. – Қозон, 1916. – Б. 40).

Фиқхий матнлардаги юқоридаги иборалардан биз қарзда муддат белгилаш, қарзни қайтариб бериш мұхлатини аниқ белгилаб қўйиш дуруст эмаслигини билиб оламиз. Лекин, ушбу ибораларда мабодо қарзда мұхлат белгиласа, муддат тайинласа, қарз олди-бердисининг ҳукми нима бўлади, шу хилда қарз берадиганлар айни берган қарзи миқдоридаги пулни қайтариб олсалар, ортиқча нарса олмасалар ҳам рибо еган, судхўрлик қилган бўлиб қоладиларми, деган саволларга жавоб берилмаган.

Қарзда мұхлат белгилаш судхўрликми?

Қарз олди-бердисида қарзни қайтариб бериш муддатини тайинлаш, мұхлат белгилаш судхўрликка киради, деган гап фиқхий матнларга битилған қўйидаги айрим шарҳлардан олинган бўлиши мумкин:

1) Юртдошимиз, буюк фақиҳ Бурхонуддин Марғилоний (р.ҳ.) ислом оламида машхуру маълум "ал-Ҳидоя" асарида ушбу масалани бундай баён қилғанлар:

ال هلـجـأـتـ نـإـفـ (ضـرـقـلـاـ الـإـ انـرـكـذـ اـمـلـ الـجـؤـمـ رـاصـ هـبـحـاصـ هـلـجـأـ اـذـاـ نـيـدـ لـكـ) الـ وـ ،ةـرـاعـإـلـاـ ةـطـفـلـبـ حـصـيـ ىـتـحـ ،ءـادـتـبـإـلـاـ ىـفـ ةـلـصـ وـ ةـرـاعـإـ هـنـأـلـ حـصـيـ ءـاهـتـنـإـلـاـ ىـفـ ةـضـوـعـمـ وـ،ىـبـصـلـاـ وـىـصـوـلـاـكـ عـرـبـتـلـاـ كـلـمـيـ الـ نـمـ هـكـلـمـيـ.

رـبـ جـ الـ ذـ ،ةـرـاعـإـلـاـ ىـفـ اـمـكـ هـيـفـ لـيـجـأـتـلـاـ مـزـلـيـ الـ ءـادـتـبـإـلـاـ رـابـتـعـإـ ىـلـعـفـ مـهـارـدـلـاـ عـيـبـ رـيـصـيـ هـنـأـلـ ،حـصـيـ الـ ءـاهـتـنـإـلـاـ رـابـتـعـإـ ىـلـعـ وـ عـرـبـتـلـاـ ىـفـ

ابر وه، ئىسىن مەاردلاب.

"Хар турли "дайн"ки, унинг соҳиби муддат белгиласа, насияга айланади, юқорида айтган сўзимизга биноан. Қарз эса бундан мустасно". Чунки, қарзга муддат белгилаш саҳих бўлмайди. Негаки, қарз битими бошланишда орият (вақтинча фойдаланиш), холисона яхшиликдир, бинобарин, орият лафзлари билан ҳам амалга ошаверади. Бинобарин, табарруъга ҳақли бўлмаган васий, норасида бола кабилар қарз ишига ҳам ҳақли бўла олишмайди. Охирида эса муоваза – бир-бировга эваз қайтаришдир.

Қарзнинг аввалини эътиборга олсак, худди ориятдаги каби қарзда ҳам муддат белгилаш лозим бўлмайди. Зотан, яхшилик қилувчига мажбурият юкланмайди. Охирини эътиборга оладиган бўлсак, қарз олди-бердиси саҳих бўлмайди. Чунки, у судхўрлик бўладиган насияга пулни пулга сотишга айланиб қолади" (Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ал-Ҳидоя. 2-жилд. – Дехли: Форуқий, 1910. – Б. 60).

2) Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шариъа ал-Бухорий (р.ҳ.) "Шарҳ ал-Викоя" китобида шу хилдаги гап ёзилган:

لَجْأَلَبْ رِيْصِيْ هَنِإِفْ (ضَرْقَلَا إِلِإِ لَجْؤْمُ رِيْصِيْ مَوْلَعْ مَلْجَأَ نِيْدَلَكْ) نَمْ رِيْخَ دَقَنَلَا نَالْ اَبَرْ رِيْصِيْ هَنِأَلْ، زَوْجِيْ اَلْفَ، ئَيْسِنْ مَهَارَلَبْ مَهَارَلَبْ رِيْصِيْسَنَلَا

"(Хар бир "дайн"ки, маълум муддатга белгиланса, саҳих бўлади, қарз бундан мустасно). Чунки, муддат билан қарз дирҳамларни дирҳамларга насия қилиб сотишга айланади. Бу эса жоиз бўлмайди, чунки, у рибога айланиб қолади. Зотан, нақд насиядан кўра яхшидир" (Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-Шариъа ал-Бухорий. Шарҳ ал-Викоя. З-жилд. – Лакнав: Юсуфий, (йили кўрсатилмаган). – Б. 59).

Юқоридаги ибораларни қандай тушунмоқ керак?

Юқоридаги ибораларга бир қараашда: "Қарз бераётганда фалон куни қайтарасиз", дейиш билан судхўрлик қилган бўлар экан, деган хulosा келиши табиий ҳол. Бироқ, ҳанафий фикҳида ёзилган бошқа шарҳ ва

ҳошияларни кўриб чиқилганда, масала яна ҳам ойдинлашади.

Мавлоно Абдулҳай Лакнавий (р.ҳ.) "ал-Ҳидоя" учун тўплаган ҳошиясида юқорида келтирилган "نإف حصي اـلـ جـأـتـ" Қарзга муддат белгилаш саҳих бўлмайди", деган иборани: "Яъни, лозим бўлмайди. Яъни, муддат белгилаган шахс ҳоҳлаган вақтида муддатни бекор қилиши мумкин", деб изоҳлаган (Абдулҳай ал-Лакнавий. Ҳошият ал-Ҳидоя. 2-жилд. – Дехли: Форуқий, 1910. – Б. 60).

Аслида, бу изоҳ "ал-Ҳидоя"нинг шарҳи "ал-Кифоя"дан олинган (Жалолиддин ал-Гурланий. Ал-Кифоя ҳошияту ал-Ҳидоя. З-жилд. – Қозон, 1886. – Б. 80).

Бу дегани – муддат шарти қонуний кучга эга эмас, демакдир. Яъни, муддат белгилангани билан уни қарз берувчи бузиб, ўша муддатдан олдин берган қарзини сўраб олишга шаръий жиҳатдан ҳақли бўлади ва у сўраган вақтида қарз олган қарздор уни дарҳол тўлашга мажбурдир.

Шунингдек, Абдулҳай Лакнавий (р.ҳ.) яна "ал-Ҳидоя"да келтирилган:

ابر و و، مـهـارـدـلـاـ عـيـبـ رـيـصـيـ نـأـلـ.

"Чунки, у судхўрлик бўладиган насияга пулни пулга сотишга айланиб қолади", деган иборани бундай изоҳлаган: "Бу, қарзнинг бузуқлигини тақозо қиласи, лекин уммат уни мандуб санаған. Уммат эса унинг жоизлигига ижмоъ қилган".

Бу ерда Абдулҳай Лакнавий (р.ҳ.) изоҳида диққат қаратиш лозим бўлган нукта мавжуд: фақиҳлар қарз олди-бердиси жараёнида кўрсатган охирги ҳолатни, яъни, муддат белгилаш қарзнинг рибога айланиб қолиши мумкинлиги ҳолатини шаръий эътиборга олмаслик даркор. Чунки, уни эътиборга олиш шариатда дуруст ва савобли ҳисобланган қарз олди-берди муомаласи амалиётдан чиқиб кетишга олиб келиши мумкин. Бу фикрни Абдулҳай Лакнавийнинг "Шарҳ ал-Виқоя"га ёзган "Умдат ар-риоя"сига такмила ва таълиқа ҳисобланган "Зубдат ан-ниҳоя ли-Умдат ар-риоя"да бу тарзда ўқиш мумкин:

ةـرـثـكـلـ هـزاـوـجـ ئـلـعـ ـمـالـاـ عـمـجـاـ وـ هـيـلـاـ عـرـشـلـاـ بـدـنـ نـكـلـ ضـرـقـلـاـ دـاـسـفـ ئـضـتـقـيـ اـذـهـ وـ اـمـ وـ هـ لـيـلـدـلـاـ نـمـ هـلـلـاـ هـمـحـرـ حـرـاشـلـاـ رـكـذـ اـمـ نـاـ كـيـلـعـ بـهـذـيـ اـلـ وـ هـيـلـاـ ئـجـاحـلـاـ نـيـرـابـتـعـالـاـ رـخـآـ رـابـتـعـابـ

"Бу фарзнинг фасод бўлишини тақозо қилади. Бироқ, шариат уни мандуб санаган, уммат эса бунга ҳожат кўп бўлгани боис жоизлигига ижмоъ қилган. Шарҳ қилувчи ("Шарҳ ал-Викоя" соҳиби) зикр қилган нарса – икки эътибордан охиргисини эътибор қилиш ҳақидаги далили сенинг зарарингга кетиб қолмасин" (Муҳаммад Абдулҳамид ал-Анзорий ал-Лакнавий. Зубдат ан-Ниҳоя Шарҳ ал-Викоя такмилату Умдат ар-риоя. З-жилд. – Лакнав: Юсуфий, (йили кўрсатилмаган). – Б. 59).

"Зубдат ан-Ниҳоя"даги иборадан маълум бўлмоқдаки, қарзга муддат белгилашнинг насия рибосига ўхшатилгани унинг ҳаром қилиниши жиҳатидан эмас, балки, рибога ўхашаш муомала бўлгани жиҳатидандир. Уни рибо каби ҳаром муомалага ўхшатиш тўғри эмаслигига "Жомеъ ар-румуз" соҳиби ҳам эътибор қаратган:

الا نى دل لىچأت حص و اهتنا ۋەھەن مۇھىم ھەنار مەل لىچأت ناف
اىمك ئىسنىلا اپر رىصيپ ئاهتنامىسىندا ۋەھەن مۇھىم ھەنار مەل لىچأت ناف
قىبا سلىلا لىصفلا ئىف ھەركىز نىسحالاف فەنسىملا ھەركىز

Юқорида келтирилган "Мухтасар ал-Викоя"даги: - ضرقلا "Хар бир "дайн"га мұхлат белгилаш дуруст, қарз бундан мустаснодир" ибораси "Жомеъ ар-румуз"да шарҳ қилинар экан, бундан дейилади:

امك ئىسنىلا اپر رىصيپ ئاهتنامىسىندا ۋەھەن مۇھىم ھەنار مەل لىچأت ناف
قىبا سلىلا لىصفلا ئىف ھەركىز نىسحالاف فەنسىملا ھەركىز

"Бас, унга мұхлат белгилаш саҳих бўлмайди ва ҳаром бўлади. Чунки, қарз охирида топшириш бўлгани боис мусанниф зикр қилгани каби насия рибосига айланиб қолади. Яхшиси, уни муаллиф олдинги фаслда зикр қилганидир" (Шамсиддин ал-Қўҳистоний. Жомеъ ар-румуз. З-жилд. – Қозон, 1902. – Б. 68).

Қарз олди-бердисида икки жиҳатдан биринчиси – холис яхшилик бўлишини эътиборга олиш керак бўлади. Унинг иккинчи жиҳати – эваз алмашишни эътиборга олмаслик даркор. Шунинг учун айрим манбаларда унинг икки жиҳатини ҳам холис яхшилик, дейилган. Бинобарин, мұхлат белгилашни саҳих ва ҳаром бўлади, дейиш тўғри эмаслигини "Жомеъ ар-румуз" соҳиби бу тарзда таъкидлайди:

نالا حص الاف ھريغ و ۋەھەنلا ئىف اىمك ئاهنلا و ئادتبا ۋەھەنلا ئىلۇغۇتلا نالا
نالا ھەل و مزلىي ال ھەناف ضرقلا الا نى دل لىچأت مزلى ىنعمىملا و مزلىب حص لىدېي
ئاش ئىتم ھەذخأي

"Бироқ, ишончлиси шуки, қарз ибтидода ҳам, интиҳода ҳам орият ҳисобланади. Чунончи, ан-Ниҳоя" ва бошқа китобларда келган. Бас, тўғриси, "саҳҳа" сўзини "лазима"га ўзgartиришдир. Шунда: "Қарздан

ташқари ҳар бир "дайн"га муҳлат белгилаш лозим бўлади. Бас, қарзда лозим бўлмайди, қарз берганга қачон хоҳласа олиши жоиз бўлади", деган маъно ҳосил бўлади" (Шамсиддин ал-Қўҳистоний. Жомеъ ар-румуз. З-жилд. – Қозон, 1902. – Б. 68-69).

Демак, "Жомеъ ар-румуз" соҳиби фикрича, "Мухтасар ал-Виқоя"даги ибора ва унга шарҳ ҳисобланувчи мусанниф Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тож аш-шариға ал-Бухорий (р.ҳ.) қаламига мансуб "Шарҳ ал-Виқоя"даги қарзнинг охирини рибога ўхшатиш ҳолати бўйича изоҳ тушунарсиз бўлиб қолган. Шунинг учун "саҳих бўлади" сўзини "лозим бўлади"га ўзгартириш яхшиrok, дейди. "Ла йасиҳҳу" ("саҳих бўлмайди")ни "ла йалзаму" ("лозим бўлмайди"), деб тушуниш кераклигини таниқли мутааххирин ҳанафий олими Абу-л-Ихлос Ҳасан аш-Шурунбулолий (р.ҳ.) ўзининг "Дураг ал-хукком"га битган ҳошиясида ҳам айтиб ўтган (Абу-л-Ихлос Ҳасан аш-Шурунбулолий. Ғунийату зави-л-аҳком фий буғайати Дураг ал-хукком. – Истанбул: Саҳҳофия, 1317. – Б. 185).

Бинобарин, қарзда муддат белгилаш борасида рибо ҳақида гапириш керак эмас, балки, муддат белгилаш билан у лозим бўлиб қоладими ёки лозим бўлмайдими – ана шуни гапириш авлодир. Шунинг учун "Мухтасар ал-Виқоя"нинг бошқа шориҳлари қарзда муҳлат белгилашни рибога ўхшатиб ўтирасдан, балки агар муддат белгиласа, у лозим бўладими ёки бўлмайдими, деган масалага эътибор қаратганлар.

Қарзда муҳлат белгиланса, ўша муддатга амал қилиш лозим бўладими?

"Мухтасар ал-Виқоя"нинг: ﻣرقل ایا نید لک لیجأت حص و - "Ҳар бир "дайн"га муҳлат белгилаш дуруст, қарз бундан мустаснодир" иборасини шарҳлашда айрим шориҳлар рибо ҳақида гапирмасдан, муҳлат белгилашнинг ўзи жоизми, агар муҳлат белгиланса, қарз берувчи ўша белгиланган муддатгача қарзини талаб қила оладими ёки йўқми, ўша муддатдан олдин қарз оловчи қарзини қайтариб берса, нима бўлади, каби саволлар жавобини зикр қилиш йўлидан борганлар.

Мавлоно Мулла Али ал-қори (р.х.) "Мухтасар ал-Виқоя"нинг шарҳида бундай ёзади:

ال هن إف ضارقت ساب ةمذلا يف تب ث ام وهو (ض رق لـا الـا نـي دـلـكـ لـيـجـ أـتـ حـصـاـ) هلـوـ لـجـ أـلـاـ تـبـ ثـيـ الـهـدـعـ بـوـأـ ضـارـقـ إـلـاـ دـنـعـ ةـمـوـلـعـ مـ ئـدـمـ هـلـجـ أـ وـلـ يـتـحـ هـلـيـجـ أـتـ حـصـيـ لـاحـ لـاـ يـفـ ئـبـلـ اـطـمـلـاـ.

"Хар турли дайнни муддатлаш саҳиҳдир, магар, қарз бундан мустасно. У яъни, қарз бирордан сўраб олиб бўйинга илинган нарсадир. Унинг муддат белгиланиши саҳиҳ бўлмайди. Зотан, қарз бериш вақтида муддатласа ҳам, ёки кейинроқ шарт қилса ҳам муддат собит бўлмайди. Қарз берувчида ўша дамданоқ талаб қилиш хуқуки бўлади" (Али ал-Қори. Шарҳ ан-Ниқоя Мухтасар ал-Виқоя // ал-Мактабат аш-Шомила. Исдори солис, 2006. 4-жузъ. - Б. 167).

Шунингдек, Али ал-қори (р.ҳ.) Имом Молик (р.ҳ.) қавлига кўра қарзда муддатлаш дуруст эканини айтиб, унга жавоб тарзида худди Алоуддин Косоний ҳазратларининг "Бадойеъ"даги тавжиҳотига ўхшаш сўз айтади. Али ал-қори бундай ёзади:

"Ҳанафий мазҳабида: "Қарз - бирор ишнинг аввалида ниманидир иккинчи шахсга орият (ишлатиб туриш)га ва яхшилик қилиш маъносида бериш", демакдир. Бинобарин, қарз олди-берди муомаласида "орият"да ишлатиладиган лафзларни ишлатиш ҳам мумкин, дейилган. Шунингдек, қарз - ишнинг охирида унинг мислини қайтариб олиш билан амалга ошадиган айирбошлаш ҳисобланади. Демак ишнинг аввалига эътибор қаратиладиган бўлса, қарзни орият каби вақт таъйин қилиб бериш шарт бўлмайди. Чунки бирор нарсани ориятга берувчи киши ўша нарсага вақт белгиласа, унинг ўша нарсани берган заҳоти қайтариб олишга ҳам ҳаққи бор бўлади. Шунингдек, яхшилик қилиш маъносида берилган нарсада мажбурият бўлмайди. Агар ишнинг охирига эътибор қаратиладиган бўлса, қарзда вақт белгилаш нодуруст ҳисобланади. Чунки, бу ҳолат дирҳамларни ўз мислига насия қилиб айирбошлаш каби ҳаром бўлган иш ҳисобланади" (Али ал-қори. Шарҳ ан-Никоя Мухтасар ал-Виқоя // ал-Мактабат аш-Шомила. Ислори солис, 2006. 4-жузъ. - Б. 168).

"Мухтасар виқоя"нинг яна бир шарҳи "Шарҳи Илёс"да ҳам Али ал-қорининг сўзи деярли такрорланган:

"Хар турли дайнни муддатлаш саҳиҳдир, магар, қарз бундан мустасно. Чунки, қарзни муддатлаш саҳиҳ бўлмайди. Зотан, қарз бериш вақтида муддатласа ёки кейинроқ шарт қилса ҳам муддат собит бўлмайди. Қарз берувчидаги ўша дамданоқ талаб қилиш ҳуқуқи бўлади" (Илёс ар-Румий. Шарҳи Мухтасар. Рубъи солис. – Ҳиндистон: Навол кишвар, 1319. – Б. 60).

Ҳанафий мазҳабининг бошқа фиқҳий манбаларида ҳам қарз мавзуси атрофлича кўриб чиқилган. Уларда ҳам қарз бераётганда қарзни қайтариш муддатини белгилашни рибога ўхшатилган эмас.

Абу Бакр Алоуддин Косоний (р.ҳ.) "Бадойеъ ас-санойеъ"да қарз мавзуси (китоби)нинг муддат ҳақидаги бандида қуйидагича ёзади:

نونع اخأتم وا دقعلا ىف اطورشم ناك ئاوس ،ضرقلار ىف مزلی ال لجألا و
نويدلا رئاس فالخ .

"Қарзда бошқа дайнлардан фарқли ўлароқ муддат лозим бўлмайди. Муддат хоҳ олди-берди вақтида шарт қилинган бўлсин ёки ундан кейинроқ шарт қилинсин, бари бир" (Абу Бакр Алоуддин Косоний. Бадойеъ ас-санойеъ. 7-жилд. – Қоҳира: Жамолия, 1328. – Б. 396).

Шунингдек, Абу Бакр Косоний (р.ҳ.) бундан кейин қарзниң дайндан икки жиҳатдан фарқи бор эканини қуйидагича изоҳлаган (Абу Бакр Алоуддин Косоний. Бадойеъ ас-санойеъ. 7-жилд. – Қоҳира: Жамолия, 1328. – Б. 396):

1- Қарз - қарз берувчидан табарруъ, фазл-эҳсон ўлароқ қабул қилинади. Агар, унда муддат белгилаш лозим, яъни, аҳамияти бор, деб олсак, шарт қилинган нарса аслидан ўзгариб, қарзниң табарруъ экани маъносиз бўлиб қолади. Чунки, холис яхшилик қилинаётган шахснинг зиммасига мажбурият тушиб қолади. Яъни, муддатга амал қилиш мажбурияти. Ваҳолонки, табарруъда мажбурият бўлмайди.

2- Қарз бериш шариатда қуйидаги икки хил ақддан бири ўлароқ қабул қилинади. Ё "орият ақди" ёки "мубодала ақди". "Мубодала ақди", бу – олди-сотди, айирбошлаш – демакдир. "Орият ақди" эса бу – бировга ниманидир вақтинча ишлатиб туришга вақтинча беришни айтилади. Масалан, қўшни болта сўраб чиқса, унга болтангизни ишлатиб туришига бериб турсангиз, шуни "орият ақди" дейилади.

Энди, қарз шу иккисидан бирига мансуб бўлмай иложи йўқ. Агар уни мубодала битимидан деб олсак, бу ҳолда қарз бир нарсанинг мислининг

эвазига насияга сотиш бўлади. Шариатда бундай савдодан қайтарилиган. Демак, қарз олди-бердисини мубодаладан ҳисоблашга йўл йўқ. Энди, орият битимидан йўл қидириб кўрамиз. Қарз олди-бердиси орият битимиға жуда мос келади. Чунки, ориятда бир нарсани олиб, ундан фойдаланиб бўлгач, эгасига айни ўзини қайтариб берилар эди. Қарз ҳам ана шу ориятга ўхшаш нарса. Қарз оловчи бирорнинг нарсасини сўраб ишлатиб бўлгач, айни ўзини бўлмаса-да, олган нарсасининг мислини қайтариб беради. Мислини қайтариш айнини қайтариш билан бир хилдир. Орият ақдида тайинланган муддатга амал қилиш мажбурияти нарсасини ориятан бериб турувчига юклатилмаганидек, нарсани ишлатиб олиш учун олганга ҳам тайинланган муддат имтиёзидан фойдаланиш ҳуқуқи йўқ. Агар ориятда муддат лозим бўлганида эди, ориятга берувчи берган нарсасини тайинланган муддатгача сўрамасликка мажбур бўлар эди. Бинобарин, ориятга берувчи хоҳлаган вақтида муддатни бекор қилиб, берган нарсасини қайтариб олиши мумкин. Ориятга оловчининг зиммасига ҳам олган нарсасини қайтариб бериш олган вақтиданоқ вожиб бўлади. Эгаси сўраса ҳам, муддат келгунича қайтариб бермасдан ишлатиб туриши мумкин эмас. Бас, қарз ҳам худди орият кабидир. Шунга биноан қарз ақди орият лафзлари билан ҳам боғланаверади.

Масалани Ибн Нужайм Ҳанафий (р.ҳ.) содда ва лўнда услубда ойдинлаштириб берган. У "Баҳр ур-роиқ"да: "Ҳар турли дайнни муддатлаш саҳиҳdir, магар, қарз бундан мустасно", деган матнни батафсил изоҳлаб, сўз охирида: "Қарз беришда муддат белгилаш саҳиҳdir. Бироқ, бу шарт қонуний кучга эга эмас", деб очиқ-ойдин айтган. Унинг хулосаси қуидагича баён қилинган:

فِرْصَلَا إِلَدْبَ وَهُوَ لِطَابٌ : جَوَاهِرُ ثالِثٍ إِلَعْ نِيَدْلَا لِيجَاتْ نَا لِصَاحِلَا وَ لِيجَاتْ وَ تَوْمَلَا دَعْبُ نِيَدْلَا وَ ضَرْقَلَا وَهُوَ مَزَالَ رِيغَ حَيَحَصَ وَ مَلْسَلَ اوَ كَلْذَ اَدَعَ اَمِيفَ مَزَالَ وَ ظَلَقَإِلَا دَعْبُ عَيَبَمَلَا نَمَثَ وَ عَيَفَشَلَا

"Хуллас калом, "дайн"ни муддатлаш уч турга бўлинади. 1-"Ботил муддатлаш" у сарф ва салам байида бадални муддатлашдир. 2-"Саҳиҳ ғойри лозим муддатлаш". Буниси қарз, маййитнинг зиммасидаги дайн, шафиъ шуфъя ҳаққини муддатлаши ва иқоладан кейин сотиб олинган молнинг пулини қайтариб беришни муддатлашдир. 3- Булардан бошқаси "саҳиҳ лозим"дир" (Ибн Нужайм ал-Мисрий. Баҳр ар-роиқ. 6-жилд. – Қоҳира: Илмия, 1311. – Б. 133).

Ибн Нужайм (р.х.)нинг укаси бу сўзларни "Наҳр ул-фоик" асарида ҳам тақрор зикр қилиб ўтган (Ибн Нужайм ал-Мисрий. Наҳр ул-фоик. З-жузъ. - Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 2002).

Таниқли ҳанафий олимларидан Абу-с-Суъуд афанди (р.х.) Мулла Мискин (р.х.)нинг "Канз ад-дақоик"қа ёзган шарҳидаги қуйидаги гапни изоҳлаган:

وَأَمْوَالُ مَدْرَسَةٍ أَنْتَ حَصِيرٌ مَذْلُومٌ لَجَأْتَ نَافِيَةً لِحَاجَةِ الْمُهَاجِرِ
لِحَاجَةِ الْمُهَاجِرِ لِحَاجَةِ الْمُهَاجِرِ

"Бас, уни (қарзни) муддатлаш саҳих бўлмайди, яъни, лозим бўлмайди. Ҳатто, агар қарз берилаётган вақтда ёки ундан кейин муддат белгиланса, муддат событ бўлмайди, гарчи уни дарҳол талаб қилиш мумкин бўлса-да".

Абу-с-Суъуд афанди (р.х.) изоҳи қуйидагича:

إِنَّ لِيَجَأْتِكُمْ مَدْرَسَةً مَعْطَيَةً مَذْلُومٌ رَاهِيٌّ كَرُوتَلِيٌّ هَبَ رَاشًا
رَهْنَلِيٌّ إِنْفَادِيٌّ وَمَزَالَ رِيَغَ زَئِاجَ هَنَاءً عَمَّا حَصَلَ لَكُمْ إِنْثَسَمْلَانِيَّا
إِنَّ لِجَائِكُمْ مَوْزَلَ مَدْعَوْجَ وَاعْطَقَنِمْ إِنْثَسَالِيَّا نُوكِيٌّ وَمَوْزَلَ لِحَصَلَابَ دَارَأَ هَنَاءً
صَرْقَلَانِيَّا

"("Ла йасиҳҳу"ни "Ла йалзаму" деб изоҳлагани) мусанниф зарариға ёнбошини қўйганига (яъни, муаллиф гапига қўшилмаганига) ишора қилинган. Чунки, унинг гапининг зоҳири қарзда муддат белгилашнинг саҳих эмаслигини келтириб чиқаради. Чунки, саҳихликдан истисно қилинган. Шу билан бирга, у (муддат белгилаш) лозим бўлмайдиган жоиздир. Бунга "ан-Наҳр"да саҳихликдан лозим бўлишни ирода қилинган, деб жавоб берилган. Ёки қарзда муддат лозим бўлмайдиган, деб туриб, истиснони мунқатеъ, деса ҳам бўлади" (Абу-с-Суъуд ал-Мисрий ал-Ҳанафий. Ҳошияту Фатҳуллоҳимуъин ъала шарҳ ал-Канз ли-Мулла Мискин. 2-жилд. – Миср: Жамъия, (йили кўрсатилмаган). – Б. 598).

Муҳаққиқ ҳанафий олими Ибн Обидин ҳазратлари "Баҳр ур-роик"қа битган ҳошиясида, юқоридаги "Дайнни муддатлаш уч турга бўлинади. Ботил, саҳих-у ғойри лозим ва саҳих лозим", деган хулосасини шундай қайдлар билан изоҳлаган: "Бу ердаги "Ботил" сўзи "қилиниши жоиз эмас" деган маънода, "Саҳих" сўзи эса, "қилиш жоиз бўлади" деган маънодадир, деганлар. (Муҳаммад Амин ибн Обидин. Минҳат ал-Холик ъала ал-Баҳр ар-роик. 6-жилд. – Қоҳира: Илмия, 1311. – Б. 132).

Шунингдек, Ибн Обидин (р.х.) "Радд ул-муҳтор"нинг қарз мавзусида муддати белгиланган тақдирда ҳам аҳамиятсизлигича қоладиган олтита

дайн бор эканини айтиб, шулар қаторида қарз муддатини ҳам санаб ўтган. Ҳатто бу маънони назм шаклида битганини айтиб, манзумани келтириб ҳам қўйган (Ибн Обидин. Радд ал-мухтор ъала Дурр ал-мухтор. 7-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2003. – Б. 385).

Абу Бакр Алоуддин Косоний (р.ҳ.)нинг устози Алоуддин Муҳаммад Самарқандий (р.ҳ.) машҳур "Тухфат ул-фуқаҳо" асарида "Сарф китоби", қарз ҳақидаги фаслда қуидагича ёзади:

لَثُمْ ذَخْرًا نَأْلَى وَهِيَ لِعَنْ أَرْطَافِ طَرْشِ لَطَابٍ ضَرْقَلَا إِنْ فِي لَجَأْلَى وَ
لَطَابٍ وَهِيَ نَيْعَلَى إِنْ فِي الْضَّافِ نَوْكِيَفِ ضَرْقَلَا نَيْعَكِ

Муддат қарзда ботилдир (аҳамиятсиз), аслида шарт қилинган бўлсин ё битимга кейинроқ қўшилсин, барибир. Чунки, қарзнинг мислини олишлик унинг айни ўзини олишлик – демакдир. (Муддат шартининг қонуний кучга эга бўлиши) нақдда ортиқча фоизни келтириб чиқаради. Шундай экан, муддат шарти аҳамиятсиздир" (Алоуддин Муҳаммад Самарқандий. Тухфат ал-фуқаҳо // ал-Мактабат аш-Шомила. Исдор ас-солис, 2006. 3-жилд. – Б. 35).

Алоуддин Самарқандий (р.ҳ.)нинг бу сўзларини унинг талабаси бўлмиш Аллома Косоний "Бадойеъ ус-санойеъ"да кенг ва тушунарли шарҳлаб қўйган изоҳларини юқорида келтириб ўтдик.

Яна бир фақих юртдошимиз Бурҳонуддин ибн Мозза ал-Бухорий (р.ҳ.) "Муҳит ал-Бурҳоний" китобида айни мавзудаги фаслда бундай деган:

ضَرْقَلَا إِنْ فِي لَجَأْلَى وَ تَبْثِي إِلَى لَجَأْلَى

"Қарзда муддат событ бўлмайди" (Бурҳонуддин ибн Мозза ал-Бухорий. Муҳит ал-Бурҳоний // ал-Мактабат аш-Шомила. Исдор ас-солис, 2006. 14-жузъ. – Б. 219).

Ҳанафий мазҳабининг машҳур китобларидан "Фатавойи Ҳиндия (Оламгирия)"да эса бундай дейилади:

لَجَأْلَى مَلْأَوْلَى طَابُ لَجَأْلَى فَضَرْقَلَا لَجَأْلَى دَعَبَ لَجَأْلَى طَرَشُ أَلْجَأْلَى

"Агар муддатлаб қарз берса ёки қарз бериб бўлгач, кейин муддатни шарт қилса, муддат ботилдир, мол ҳоллдир" (ал-Фатово ал-Ҳиндия ал-маъруфа би-л-Фатово ал-Оламгирия. З-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2000. – Б. 203).

Ҳанафий мазҳабининг яна бир фиқхий манбаси "ал-Ҳовий ал-қудсий"да ҳам юқоридаги иборалар тақрорланган:

بِرْ مَزْلِيْ إِلَّا وَ لِطَابَ لِجَالَافِ ضَرْقَلَا دَعَبْ هَيْفَ لِيْجَأْتَلَا طَرْشَ وَ اِلْجَؤْمَ ضَرْتَقَا وَلَّ وَ لِيْجَهَلَامَ وَ نِيْدَلَا

"Агар белгиланган муддатга қарз берса, ёки унда қарз берганидан кейин муддатни шарт қиласа, муҳлат бекордир: қарз эгасига (муддатга аҳамият бериш) лозим бўлмайди, мол эса дарҳол сўраладиган, бериладиган нарсадир" (Жамолиддин Аҳмад ал-Фазнавий. Ал-Ҳовий ал-қудсий. 2-жилд. – Байрут: Дор ан-наводир, 2011. – Б. 61).

Яъни, қарзда муддатни белгилашнинг аҳамияти йўқ. Бадални қайтариш олган вақтидан бошлаб зиммага вожиб бўлади.

Нима қилмоқ керак?

"ал-Ҳидоя"дан иқтибос олинган, юқорида келтирилган иборалардан маълум бўлмоқдаки, қарз олди-бердисининг икки жиҳати бор экан: қарз олди-берди бошланиши ва қарз-олди бердисининг тугалланиши. Унинг аввали бирорга қилинган холис яхшилик экан, чунки, инсон бирорга яхшилик қилишни хоҳласагина қарз беради, хоҳламаса, ўзининг иши. Бу ҳолатда ҳеч ким бирорни қарз беришга мажбур қила олмайди. Охири эса насия савдога ўхшайди. Бироқ, шариат қарз олди-бердисининг охирини эътиборга олган эмас. Жумладан, "ал-Ҳидоя"нинг шарҳи "ал-Иноя"да бундай дейилган:

هَزاوجَىلْعَ ةَمْالا عَمْجَأْ وَ هَيْلَا عَرْشَلَا بَدْنَ نَكْلَ ضَرْقَلَا دَاسْفَى ضَرْتَقَى اَذَهَ وَ مُوْزَلَ الْبَ هَزاوجَبَ اَنْلَقَ وَ ءادَتْبَالا ئَلْعَ اَنْدَمْتَعَافَ

"Бу (агар қарз олди-бердисининг охирини эътиборга оладиган бўлсак), қарзниң фасод бўлишини тақозо қилиб қолади, лекин уни шариат мандуб ҳисоблаган ва уммат унинг жоизлигига ижмоъ қилган. Шунинг учун, қарз бошланишига суюнамиз ва (муддат белгиланса ҳам) лозим бўлмасдан қарзни жоиз бўлади, деймиз" (Акмалуддин ал-Бобуртий. Шарҳ ал-Иноя ўала ал-Ҳидоя. 5-жилд. – Миср: Амирия, 1316. – Б. 273).

"ал-Хидоя"нинг энг эътиборли ва энг машҳур шарҳи ҳисобланган муҳаққик ҳанафий олими Камолиддин ибн ал-Хумом (р.ҳ.) қаламига мансуб "Фатҳ ал-қадир"да мабодо қарзда муддат белгиланса, нима бўлиши ҳақида қуйидагича фатво берилган:

حصي كلام دنع و لج والا لطب و ضرقل ا حص ضرقل اءادتب اىف لج الا طرش ول و نوي دل رئاسك هتمذ يف راص ضرقل ا نال اضي اي

"Агар қарз бошланишида муддат шарт қилинса, қарз дуруст бўлади ва муҳлат бекор бўлади. Имом Молик (р.х.) фикрича, муҳлат ҳам дуруст бўлади. Чунки, (Имом Молик фикрича), қарз бошқа "дайн"лар каби унинг зиммасига лозим бўлиб қолади" (Камолиддин ибн ал-Ҳумом. Фатҳ ал-қадир. 5-жилд. – Миср: Амирия, 1316. – Б. 273).

Ибн Обидин (р.х.) "Радд ал-муҳтор"да: "Қарзда муддат белгилаш лозим бўлмайди", деган гапни қуидагича изоҳлаган:

هـنـع عـوـجـرـلـا ضـرـقـمـلـلـف مـزـالـ رـيـغ هـنـوـك عـم هـلـجـأـب حـصـيـ هـنـأ يـأ (هـلـيـجـأـت مـزـلـيـ الـفـ)

"Демак, муддат белгилаш лозим бўлмайди", яъни, муддат белгилашлари саҳиҳ бўлади, шу билан бирга лозим бўлмайди. Бас, қарз берувчига берилган муддатидан қайтиши жоиздир" (Ибн Обидин. Радд ал-муҳтор ъала Дурр ал-муҳтор. 7-жилд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2003. – Б. 384).

Фиқхий манбаларда қарз олди-бердисида муҳлат белгиламаслик керак, дейилган бўлса-да, ушбу ноқулайликдан чиқиб кетишнинг ҳийла-и шаръийси ҳам ўргатиб кетилган:

1) "Фатх ал-қадир" да қуйидагыча келтирилған:

وَنْ يَدِبَّ رَخَآ إِلَعَضْرُقْمُلُ اضْرَقْتْسُمُلَلِيْحُيْ نَأْضْرَقْلِإِلِيْجَأْتْمُوْزْلِ يِفْلَهِلَأَوْ
ذِئَنِيْحُمَزْلِيْفِهِلَعَلَاحُمُلَلُجَرَلَكَلَذُضْرُقْمُلَلُجَوْيِفِ

"Қарз муддатини белгилашнинг лозим бўладиган ҳийласи қарз оувчи қарз берувчига ўзининг "дайни" (қарзи)ни бошқасига ҳавола қилганини айтади. Шунда қарз берувчи унга ҳавола қилинган кимсага муддат белгилайди. Бас, шу вақтда муддатда қайтариш лозим бўлади" (Камолиддин ибн ал-Ҳумом. Фатҳ ал-қадир. 5-жилд. – Миср: Амирия, 1316. – Б. 273).

2) "Табиин ал-ҳақоиқ"да қуидагиша келтирилган:

وْنِيَدَبَرَخَ آىلَعَ ضَرْقُمْلَ اِضْرَقْتَسْمُلَ اِلَيْحُّيَ نَأْضَرْقَلَ اِلَيْجُّاْتَهَ حَصَيُّهَنِإِفَهَمَوْلَعَمَهَهَلَجَرَلَ اِكَلَذَضَرْقُمْلَ اِلَّجَوْيَهَ

"Қарзга муддат белгилашнинг дуруст бўлиши борасидаги ҳийла шуки, қарз олувчи қарз берувчига қараб, бўйнидаги қарзини бошқасига ҳавола қилганини айтади. Қарз берувчи эса мана шу кимсага маълум муддат тайинлайди. Бас, ушбу муомала саҳих бўлади" (Табийин ал-ҳақоиқ. 11-жилд // ал-Мактабат аш-шомила, 2006. – Б. 130).

3) "Жомеъ ар-румуз"да қуидагича келтирилган:

وْنِيَدَبَرَخَ آىلَعَ ضَرْقُمْلَ اِلَّجَأْفَهَنِيَدَبَرَخَ آىلَعَ ضَرْقُمْلَ اِلَّجَأْوَلَهَهَمَلَعَهَ

"Билгинки, албатта агар қарз олувчи қарз берувчига ўз "дайн"ини бирор кимсага ҳавола қилганини айтса, шунда қарз берувчи унга маълум муддатни белгилаб берса, тўғри бўлади ва бундан олдин талаб қилиб ололмайди. Чунки, ҳавола гарданни соқит қиласиган амалиётдир" (Шамсиддин Қўҳистоний. Жомеъ ар-румуз. З-жилд. – Қозон, 1902. – Б. 69).

Юқоридаги ҳийла-и шаръий билан бир қаторда ҳанафий олимларининг фақиҳлари қарзда муддат белгилашнинг бир суратини мутлақо жоиз эканини, қарзни қайтариш муддати белгиланса, у шаръий жиҳатдан лозим бўлишини: қарз олувчи уни ўша муддатда бериши, қарз берувчи ўша муддат етиб келмагунча берган қарзини талаб қилиб ола билмаслигини таъкидлаб келганлар. У вафот этаётган одам ўз мол-мулкидан вафотидан сўнг фалончига бир муайян муддатгача қарз бериб туришини васият қилса, ўша муддат лозим бўлиши масаласидир. Фақиҳлар айтишича, меросхўрлар васиятда тилга олинган кимсага қарз берадилар ва ушбу муддат етиб келгунча меросхўрлар қарзни талаб қила олмайдилар (Қаранг:

Бурхониддин ал-Марғиноний. Ал-Ҳидоя. 2-жилд. – Дехли: Форуқий, 1910. – Б. 60; Абу Бакр Алоуддин Косоний. Бадойеъ ас-санойеъ. 7-жилд. – Қоҳира: Жамолия, 1328. – Б. 396; Бадриддин ал-Айний. Рамз ал-ҳақоиқ шарҳ Канз ад-дақоиқ. – Бўмбай: Фатҳ ал-карим, 1305. – Б. 224; Мулла Хусрав ал-Ҳанафий. Дураг ал-ҳуккому. 2-жилд. – Истанбул: Саҳҳофия, 1317. – Б. 185).

Бундан ташқари, ҳанафийлар яна иккита суратда: қарз олувчи олган қарзини инкор қилганида, унга қайтариб беришга муддат таъйинланиши, шунингдек, қози моликий мазҳабга биноан қарз олувчига олган қарзини беришга муддат таъйинласа, ушбу икки ҳолатда ҳам муддат лозим бўлишини алоҳида кўрсатиб келганлар.

Энди савол туғилади, "ал-Ҳидоя"да айтилганидек васият ҳам ёки қарзда муддат белгилаш ҳақида ҳийла-и шаръий сифатида кўрсатиб келинган ҳавола ҳам табарруъ – холис яхшилик ҳисоблангани боис, нима учун қарзга васият қилинганда ёки ҳаволани қабул қилинганда, муддат белгилаш жоиз ва лозим бўлиб қолади? Чунки, бунда қарзниг аввали худди васият ва ҳаволадаги каби табарруълик жиҳати эътиборга олинган, унда қарзниг охири: муоваза – эваз алмаштириш эътиборга олинган эмас. Худди шунингдек, олган қарзини инкор қилган кимсага, қарзни қайтариб беришга мажбур қилиниб, унга қайтариш муддатини белгилаш кераклиги ҳақидаги масалага нима деб жавоб қилинади? Унда ҳам агар қарзниг охири эътиборга олинадиган бўлса, муоваза – ишлатилган пул эвазига бошқасини қайтариб бериш муомаласи амалга оширилмоқда-ку! Демак, қарзда ҳамма вақт унинг аввалги жиҳати эътиборга олинади, шунинг учун қарз амалиёти шаръян жоиз, амалан мақбул ҳисобланиб келган. Қарзда муддат тайинланганда ҳам, қарзниг табарруълиги эътиборга олиниб, қарз жоиз бўлаверади, фақат муддат лозим бўлмайди, холос.

Хулоса

Юқоридаги манбаларни ўрганиб чиқар эканмиз, хулоса қилиб айтамизки, қарзниг бадалини тўлаш икки хил бўлади: ҳоллан ва муъажжалан. Яъни, қарз бериш вақтида муддат ҳақида гап бўлмаса, унинг бадали қарздорга ҳоллан вожиб бўлади. Бу дегани, қарз берувчи қачон хоҳласа, ҳақини талаб қилиши мумкин. Шунингдек, қарздорга ҳам қарз олган дамдаёқ зиммасига қарзни тўлаш вожиб бўлади – демакдир. Агар қарз бериш чоғида муддат таъйин қилинган бўлса, у ҳолда қарзниг бадали муъажжалан вожиб бўлади. Яъни, белгиланган муддатга қадар қарз берувчи ҳақини талаб қила олмайди, қарздорга ҳам бадални қайтариш белгиланган вақтдан вожиб бўлади. Бу Имом Молик (р.ҳ.) мазҳабининг қароридир. У "қарз"ни "дайн"дан ажратмаганлар.

Жумҳур уламолар, яъни, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа (р.ҳ.), Имом Шофеъий (р.ҳ.) ва Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (р.ҳ.) ҳамда уларнинг мазҳабидаги фақиҳлар наздида қарзниг бадали ҳамиша ҳоллан вожиб бўлади. Хоҳ муддат шарт қилинган бўлсин, хоҳ шарт қилинмаган бўлсин, бунинг асло

аҳамияти йўқ.

Қарз олувчининг илтимосига биноан берилган муҳлат эса қарз берувчи томондан инсонийлик, яхшилик, ваъда ўлароқ қабул қилинади. Бунда ҳеч қандай гуноҳ ҳам, рибо ҳам йўқ. Буни ҳаром бўлган фоизли савдо билан аралаштириш хатодир. Зотан, қарз ақдида охирги ҳолат, яъни, унинг муоваза бўлиши уммат ижмоъси билан эътиборга олинмаган. Қарз берувчи ўз эҳтиёжидан келиб чиқиб, хоҳлаган вақтида ҳаққини талаб қилиши мумкин. Унинг бу иши гуноҳ ҳам, рибо ҳам эмас. Шунингдек, қарз олувчи қарзни олиши биланоқ бўйнига уни тезроқ адо қилиш вожиб бўлади. Муддатга қараб ўтирилмайди.

Қарз беришда: "Фалон куни қайтарасан" деб шарт қўйишлик фоизли насия савдодир, яъни рибодир, дейишдан олдин юқорида келтирилган шарҳларни тизимли равишда кўздан кечирилса, қарзда муддат белгилаш фақат мажбурият юкланмайдиган битим бўлади, бироқ, муддат белгилаш мумкин, деган хulosага келинади. Айниқса, "ал-Ҳидоя"нинг эътиборли шарҳини битган Камолиддин ибн ал-Ҳумом (р.ҳ.) асари "Фатҳ ал-қадир"даги тақрироти, Ибн Нужайм ал-Мисрий (р.ҳ.) қаламига мансуб "Баҳр ур-роиқ"даги гапи, Абу-с-Суъуд афанди (р.ҳ.)нинг "Шарҳи Мискин"га битган ҳошиясидаги изоҳлари, Ибн Обидин (р.ҳ.)нинг "Радд ул-муҳтор"даги манзумалари, шунингдек, Мавлоно Абдулҳай Лакнавий (р.ҳ.)нинг "Ҳидоя"нинг ҳошиясида келтирган изоҳотлари масаланинг асл моҳиятини очиб беради.

Қарз олди-бердисида "Фалон куни қайтарасан" деб шарт қўйиш рибо – судхўрлик бўлади, деб ҳукм қилиш алалоқибат қарз беришнинг ижтимоий ҳаётдан бутунлай чиқиб кетишига олиб келади. Одамлар бир-бирларига ишонмай қўядилар, натижада қарз бермай қўядилар. Мусулмонлар садақадан ҳам афзал ҳисобланган қарз бериш савобидан маҳрум бўлиб қоладилар. Агар қарзга муддат белгиламасдан бериладиган бўлса, қарз олувчидаги масъулият ҳисси камайиб кетади ёки бутунлай бўлмай қолади. Натижада, қарз олган кимса ҳар хил баҳоналар билан қарзини адо қилишни орқага суриб юраверадилар. Бу эса қарз берувчиларга ниҳоятда катта ҳараж -машаққатни юклаб қўяди. Воқеан, бугунги даврда муддат белгиланган бўлса-да, ўша муддатда қарзини тўламаслик ҳолатлари кўпайиб бормоқда.

Қарз олди-бердисида "Фалон куни қайтарасан" деб шарт қўйиш рибо – судхўрлик бўлади, деб ҳукм қилишда ҳанафий мазҳабининг энг эътиборли фиқхий шарҳлари "ал-Ҳидоя" ҳамда "Шарҳ ал-Викоя"даги, шунингдек,

"Жомеъ ар-румуз"даги ибораларни эътиборга олиб қараладиган бўлса, қарзда белгиланган муддатга амал қилиш вожиб, ўша муддат келмагунча қарз берувчи қарзини сўрай олмайди, қарз олувчи эса ўша муддат келмагунча олган қарзини қайтариб беришга мажбур эмас, қайтариш унга вожиб эмас, деган эътиқодда бўлиш жуда-жуда хатарли экани маълум бўлади.

Юқоридагиларни инобатта олиб, қарз олди-бердисида муддат белгиламаган маъқул, аммо, муддат ва муҳлат белгиласа бўлади, қарз бериш шаръян дуруст бўлади, бироқ, ўша муддат лозим бўлиб қолмайди, яъни, ўша белгиланган муддат келмаган тақдирда ҳам қарз берувчи берган қарзини талаб қилишга ҳақли, қарз олувчи эса талаб қилинган ондаёқ қарзни беришга мажбур, муддат келмади, деб қарзини бермасдан чўзиб юришга олган кимсанинг ҳаққи йўқ, дейиш фиқҳий жиҳатдан тўғрироқ бўлса керак.

Муддат белгиланган тақдирда қарз олувчилар ана шу муддатда қарзларини адо қилишга инсоф ва диёнат нүқтаи назаридан ҳаракат қилишлари лозим! Зотан, мўъмин-мусулмонлар аҳдига вафоли инсонлар бўлиб, уларнинг бундай бўлишларини имонлари тақозо қиласди. Зотан, Аллоҳ таоло уларни бунга буюрган:

"Аҳд-паймон берган вақтларингизда, Аллоҳга берган аҳдингизга вафо қилингиз! Аллоҳни кафил қилиб ичган қасамларингизни (Аллоҳ номини зикр этиш билан) мустаҳкам қилганингиздан кейин бузмангиз! Албатта, Аллоҳ қилаётган ишларингизни билур" (Наҳл, 91).

دُوقْعَلِدَابْ أُوفَّ وَأُونَمَّ نِيَّذَلَا آهُّ يَآ آيِ

"Эй, имон келтирғанлар! Битимларингизга вафо қилинглар!" (Моида, 1).

Имом Термизий (р.х.) ривоят қилишича, نَمْ دَعَلَ نَسْح - "Аҳдга чиройли вафо қилиш имондандир".

اذا اوفواً و مرتدح اذا اوقدها : ظنجل ا مكل نمضأ مكسفنأ نم اتس يل اونمضأ
مكيدي اوفك و مكرياصب اوضغ و مكجورف اوظفحا و متنممتؤ اذا اودأ و متدفع و

"Менга ўзларингиздаги олтита нарсага кафил бўлсангизлар, сизларнинг жаннатга киришингизга кафил бўламан: гапирсангиз тўғри сўзланглар,

ваъда қилсангизлар, вафо қилинглар, омонат қўйишса, уни адо қилинглар, жинсий аъзоларингизни ҳаромдан сақланглар, қўлларингизни зулмдан тортинглар!" (Ҳоким ривояти).

Қарзда муддат белгиланмайди! Ҳар бир мусулмон олган қарзини тез ора қайтаришга урунмоғи лозим! Қарз берувчи талаб қилган вақтда оловчи уни қайтаришга мажбур! Агар қарз олишда уни қайтариш муддати белгиланса, аҳдга вафо қилиш ҳақидаги мусулмонлик жиҳатини эътиборга олиб, қарзни ўз вақтида қайтаришга ҳаракат қилиш ҳар бир мусулмоннинг бурчидир!

Ҳикматуллоҳ Иброҳим,

Ҳамидуллоҳ Беруний